

RECENZIJOS

KARAS PO KARO, ARBA IŠVYTŲ IŠ RYTŲ EUROPOS VOKIEČIŲ NEPAGRAŽINTOS INTEGRACIJOS ISTORIJA

KOSSERT Andreas. *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Pantheon Verlag, 2009, 432 S. ISBN 978-3-570-55101-1

Arūnas Baublys
Klaipėdos universitetas

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Europą ištiko tai, ką daugelis pavadintų skambiu, bet labai prasmingu teologiniu terminu „Exsodus“. Tūkstančiai pabėgėlių, griūvančios valstybės, kintančios sienos, ištisu tautinių grupių priverstinis iškraustymas. Tai tik sausi, tarsi kulkosvaidžio sūviai, žodžiai, kurie negrįžtamai keitė ne tik pavienių žmonių, ištisu tautų ar valstybių istoriją, bet ir transformavo senutės Europos veidą taip, kaip ji nebuvo pasikeitusi jau daugelį šimtmečių. Karas baigėsi – karas tęsiasi, taip įvardyta tiesa tapo Europos žmonių, valstybių ir tautų realybe, kurioje išaugo ir subrendo ne viena karta.

Andreasas Kossertas – vienas iš jų. Seneliai kilę iš buvusių Rytprūsių Romanų (vok. *Rohmanen*, lenk. *Romany*) gyvenvietės, buvusios netoli Ortelsburgo (dabar lenk. *Szczytno*). Gimęs 1970 m. žemutinės Saksonijos Hanoverio Miundene (*Hannoversch Münden*), studijavo istoriją, politologiją ir slavistiką Freiburge prie Breisgau (Freiburg im Breisgau, Baden-Württemberg), Edinburge (Škotija), Bonoje ir laisvajame Berlyno universitete, kur 1999 m. apgynė daktaro disertaciją: „Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870-1956“.

Nuo 2001 iki 2009 m. dirbo Vokiečių istorijos institute Varšuvoje¹.

Atrodytų, vos ne pavyzdinė biografija, išvartų asmenų anūkas, kuris savo tyrimais atiduoda duoklę protėvių kraštui. Tačiau tai tik išorinė regimybė. Kas, jei ne jis, kaip ir daugelis išvartų asmenų, per savo šeimos asmeninę istoriją patyręs tai, ko nepatyrė jo bendrapiliečiai, tik todėl, kad buvo gimę kitur, gali imtis šios temos? Temos, kurios ypač vengia trečioji pabėgėlių karta, niekaip nebenorinti savęs identifikuoti kitaip, kaip tik naujosios, suvienytosios, Vokietijos piliečiais, nes jų šeimos šį lygmenį pasiekė ypač sunkiai ir skaudžiai, nors jų tautybė – vokiečiai.

¹ Vokiečių istorijos institutas Varšuvoje (įsteigtas 1993 m.) yra vienas iš šešių (Roma – 1888; Paryžius – 1958; Londonas – 1976; Vašingtonas – 1986 ir Maskva – 2005) tokio tipo institutų. Šie institutai yra įsteigti Makso Veberio (Max Weber) viešosios teisės fondo kaip Vokietijos humanitariniai institutai užsienyje. Jų tikslas – tų kraštų, kur jie steigiami, ir Vokietijos istorijos tyrimai europinės kultūros kontekste.

Kuo ypatinga knyga „Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945“ („Šaltoji Tėvynė. Išvartųjų vokiečių istorija po 1945 m.“) ir joje išdėstytas tyrimas? Turbūt tuo, kad jos autorius išdrįsta sulaužyti vieną iš švenčiausių Vokietijos mitų. Mitą, kuris buvo kuriamas ir puoselėjamas ne tik išorei, bet pirmiausia „vidaus rinkai“, t. y. savo piliečiams.

Šiuo mitu buvo paremta tariamai sklandi išvartųjų iš Rytų Europos vokiečių tautybės asmenų integracija į Vakarų Vokietijos visuomenę. Jų sėkmės istorijos, jų „prigijimas“ istorinėje tėvynėje, į kurią juos nubloškė negailestinga istorijos ranka, ilgą laiką buvo propagandinės politikos dalis.

A. Kossertas knygoje kruopščiai surinktais faktais atskleidžia ne tik dramatišką šių žmonių kasdienio gyvenimo realybę, kurią turėjo išgyventi visi nugalėto krašto gyventojai, bet drastiškai ir be jokių užuolankų parodo tą priešiška šalta, nedraugiška, krislo užuojautos ir supratimo neturintį istorinį tėvynainių pasaulį, į kurį po dramatiško pasitraukimo ar išvartymo pakliuvo šie žmonės.

Knygą sudaro įvadas ir dvylika probleminių skyrių, kurių kiekvienas gali būti suvokiamas kaip dokumentiškai pagrįstas, teminiu požiūriu savarankiškas tyrimas, nors skyrių apimtis ir skirtinga. Mažiau su šia problematika susipažinusiems skaitytojams autorius parengė gausią bibliografiją, kuri suskirstyta pagal knygos skyrius. Tai labai palengvina tolesnį ir išsamesnį problemos pažinimą, nes autorius naudoja labai įvairius šaltinius. Detali asmenvardžių rodyklė yra ne tik svarbus pagalbinis aparatas, tai ir autoriaus pagarba skaitytojui, ko negalima pasakyti apie labai nepatogią išnašų sistemą, kuri, suskirstyta pagal skyrius, yra knygos gale. Knygoje pateikiama daug iliustracijų, kurios parinktos ne tik labai vykusiai, bet ir geba papildomai perteikti bei papildyti knygos turinį. Jos turi išsamius komentarus ir kilmės nuorodas. Knygos stilius, nepaisant dokumentinio pasakojimo žanro, nėra sausas, bet ir netrykšta emocijomis, kaip būna memuarinio žanro literatūroje. Tai didelis privalumas, kuris leidžia pačiam skaitytojui susikurti savo emocinį šio darbo foną.

Knygos struktūra nuosekli, logiška, nors, kaip minėta, kai kurių skyrių apimtis nedidelė. Autorius nuosekliai plėtoja temą, pereidamas nuo bendrųjų prie konkrečių dalykų tyrimo, ir tai leidžia skaitytojui gerai jaustis, net jei jis ir nėra profesionalus istorikas, todėl neabejotina, kad ši knyga pasieks daugelį visuomenės skaitytojų sluoksnių.

Leidinyje atsisakyta tradicinio istoriografinio pasažo, kuriame būtų aptariamai, lyginami ar kaip kitaip analizuojami ir kritikuojami ligšioliniai tyrimai, susiję su šia tematika. Tik įsigilinus į skaitomą knygą paaiškėja, kodėl autorius pasirinko tokį būdą. Tiesiog tokiu aspektu, koku autorius vykdo tyrimą, iki jo atlikti tyrimai šios problemos nenagrinėjo, ir todėl, nors autorius iš esmės remiasi visais svarbiausiais šios temos darbais, polemizuoti su jais yra gana keblu, išskyrus teiginius apie lengvą ir greitą išvartųjų asmenų integraciją. Ypač pozityviai nuteikia gausiai pateikiama įvairius problemos aspektus atskleidžianti statistika, dėl to skaitytojas išvengia ilgų ir nuobodžių vieno ar kito aspekto įrodinėjimų, palikdamas pačiam skaitytojui pakankamai laisvės juos interpretuoti.

Pirmieji du skyriai nuteikia gana nuobodžiai. Pateikiama trumpa apžvalga tų teritorijų, kurios iki Antrojo pasaulinio karo buvo apgyventos vokiečių ir priklausė Vokietijos jurisdikcijai, bei teritorijų, kurios dėl įvairių istorinių aplinkybių buvo apgyventos vokiečių kolonistų. Per daug nesigilindamas į šių procesų istorinį kontekstą, autorius pateikia išsamią 1939 m. Rytų Europos kraštų statistiką, kurioje nurodomas vokiečių tautybės asmenų tuose kraštuose skaičius. 18 milijonų 267 tūkstančiai – tai bendras skaičius vokiečių, gyvenusių Rytų Europos šalyse, įskaitant ir Sovietų Sąjungą.

Skirtingai nuo kitų autorių, kurie rašo apie vokiečių karo pabėgėlius ir pokariu iš buvusių Vokietijos teritorijų deportuotus asmenis, A. Kossertas šiai problemai parengtą skyrių pradeda įvardydamas faktą, kad masinės priverstinės gyventojų deportacijos – ne vien tik vokiečių problema.

Jis pabrėžia, kad vejant vokiečius iš Rytų Europos, tuo pat metu deportuojami suomiai iš Karelijos, lenkai iš buvusių rytinių Lenkijos teritorijų, vengrai iš Slovakijos ir italai iš Istrijos. Jis nenutyli, o tai jau visai netipiška Vakarų istoriografijai, Krymo totorių, čečėnų, Volgos vokiečių ir Baltijos šalių piliečių trėmimų ir, kas savaime suprantama, žydų naikinimo fakto. Toliau pateikdamas precizišką chronologiją, kaip, kada ir kuo remiantis vyko vokiečių išskeldinimas, autorius pradeda 1944 metų liepą vykusia Klaipėdos krašto gyventojų evakuacija ir baigia visai mažai nagrinėta „gyvosios reparacijos“, arba, sovietų terminologija, „mobilizuotų internuotųjų asmenų“, problema. Tai likimai sovietų okupuotose teritorijose, Rumunijoje, Vengrijoje, Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Jugoslavijoje likusių vokiečių civilių gyventojų – moterų ir mergaičių bei vaikų, kurie buvo deportuoti į lagerius priverstiniais darbams. Tarsi pakeliui autorius trumpai aptaria sąvokas – *bėgimas*, *išvarymas* ir *priverstinis išskeldinimas*, aiškiai įvardydamas, kad jos tėra tik žodžių žaismas, kuriuo kartais bandoma pridengti tikruosius problemos mastus.

Sausas ir dalykiškas šių skyrių stilius nejučiom verčia prisiminti girdėtą posakį, kad vieno asmens žūtis yra tragedija, bet tūkstančių – tik statistika. Tačiau tai nėra A. Kosserto pasirinkta prieiga prie šios skaudžios temos. Už skaičių ir cituojamų posakių² slypi racionalus istoriko siekis atskleisti dokumentuotai pagrįstus faktus, paliekant emocijas skaitytojui. 14 milijonų išvartų, apie 2,5 milijonų likusiųjų gimtosiose vietose, 610 tūkstančių žuvusiųjų pakeliui, 2,2 milijonų asmenų, kurių likimas nežinomas – tai kraupus balansas sąskaitos, kurią Rytų Europos vokiečiai sumokėjo už nacių nusikaltimus.

„Lenkai ateina“ – sulig šiuo skyriumi prieš skaitytojo akis pakyla uždanga. Tai, kas vyksta už jos, sukrečia ir priverčia pripažinti šturpią, tačiau puikiai dokumentuotą tiesą. Skausmas, moralinės traumos, skurdas, alkis, gyvenimas lūšnose ir kiti dalykai lydi išvytus iš Rytų Europos vokiečius jų istorinėje tėvynėje. Tragedija, prasidėjusi vejant iš namų, tęsiasi. Išskirstyti į kaimiškuosius rajonus, kurie dėl karo veiksmų beveik nenukentėjo ir kurių gyventojai, nesuvokdami pabėgėlių padėties ir tikrų karo pasekmių, žiūri į juos per baimės ir isterijos prizmę. Išvartyjeji susiduria su tuo, ką autorius įvardija kaip „vokiečių rasizmas išvartų vokiečių atžvilgiu“. Autorius rašo: „*Vakaruose jau nuo seno buvo suformuota nekokia išankstinė nuomonė apie žmones, kurie atvykdavo iš Rytų. Valdant naciams šie (Rytų europiečiai) tapo pusžmogiais.*“ Buvo vis tiek, ar tai lenkai, čekai, rusai, ar Rytprūsių gyventojai, nes iš Rytų atvykdavo tik „kinkomi jaučiai“ – pirmiausia sezoniniai darbininkai... vėliau priverstiniai juodadarbiai ir pagaliau „pabėgėlių gaujos“³.

Iškalbingesnės citatos vargu ar reikia ieškoti. Ypač aštriai šis „germaniškojo rasizmo“ klausimas „prinoko“ Šlezvigo-Holšteino žemėje, kur gyventojų skaičius dėl masinio pabėgėlių srauto lyginant su 1939 m. išaugo net 67 %, tačiau tai nebuvo išskirtinis atvejis. Gausi faktologija, vaizdžiai dokumentuoti atvejai parodo tikrą Vokietijos ir jos vietos gyventojų laikyseną, kuri skaitytojų akyse visai nebeatitinka tų daugelio stereotipų apie dalykiškus, konstruktyviai mąstančius ir racionalius vokiečius, kuriuos, beje, neretai galime aptikti kraštų, iš kur po karo buvo išvyti vokiečiai, vertinimuose, apibūdinant šią tautinę ar religinę grupę. Priešingai, skaitytojas staiga pamato prieš akis vos ne patriarchalinį kaimą su nerangiu, lokalinio patriotizmo ir savo kaimo interesų neperžengiančių kietakakčių valstiečių paveikslu. Jų akimis, pabėgėliai yra valkatos, dykaduoniai, tinginiai, žemos kultūros, jie kalti dėl nacių padarytų nusikaltimų, jie yra tie, per kuriuos kenčia „tvarkingi piliečiai“, valdžios verčiami pasidalinti savo namais, maistu ir pinigais.

² „30 minučių atvykti į geležinkelio stotį, daugiausia 8 kilogramai bagažo vienam asmeniui. Nepaklusę šiam potvarkiui bus baudžiami karo meto įstatymų numatyta tvarka“. Žr.: KOSSERT, A. *Kalte Heimat...*, S. 36.

³ KOSSERT, A. Op. cit., S. 71.

Pabėgėliai, tapę Vokietijos problema Nr. 1, apie kurią nuolatos rašė spauda, buvo tarsi svetimkūnis ar rakštis, su kuria niekaip nenorėjo ir negalėjo susitaikyti vietiniai. Jiems buvo perkeliamos kaltės už nacių nusikaltimus, jie buvo kaltinami pokario skurdu, nes reikėjo su jais dalintis, neretai atvirai pavydėta pagal valstybines programas kuriamų gyvenviečių, pabėgėliai kaltinti neva sugebėję išsivežti tik sąskaitas bankų knygelių pavidalu ar atvirai klastoję duomenis apie savo turėtą turtą, kad gautų didesnes išmokas – Vokietijos visuomenė šiuos žmones marginalizavo.

Negalėdami sugrįžti į faktinę tėvynę, iš kurios buvo prievarta išvyti, ir negalėdami būti lygiaverčiais istorinėje tėvynėje, išvartieji būrėsi į kraštiečių sąjungas, kurios iš pradžių atsiranda kaip kultūrinio tapatumo išsaugojimo priemonė ir būdas organizuotai spręsti kraštiečių problemas. Atsakydamos į radikalizmą jų atžvilgiu, šios organizacijos politiškai radikalizuojasi. „Atsisakymas (suprask – galimybės sugrįžti ten, iš kur buvo išvyti) tolygu išdavyste!“ – šis politinis lozungas iš kraštiečių sąjungų, kartu su jų atstovais, persikelia ir į pokario Vokietijos politinę areną. Taip gimsta politinio revanšizmo ir revizionizmo srovė, kuri Vakarų ir Rytų bloko kairiųjų politinėje sąmonėje vėl tapatinama su nacionalsocializmo atgimimu, tačiau jo genezė yra kiek kitokia. A. Kossertas nedviprasmiškai ir argumentuotai įrodo ne tik vietinių nenorą priimti išvartuosius, bet nuolatos primena ir sąjungininkų vykdytą beatodairišką spaudimą, kad šie asmenys kuo greičiau ištirptų (integruotųsi) į savo istorinės tėvynės visuomenę. Taip sugriaunamas, atrodytų, fundamentalus mitas apie nacionalsocialistinę „kulturbundų“ ir „heimatvereinų“ kilmę bei prigimtį. Žinoma, autorius nepaverčia šio teiginio dogma, tačiau priverčia dar kartą susimąstyti apie sunkų ir komplikotą kelią, kurį Vokietija turėjo įveikti eidama į demokratiją, ir nenoromis verčia kritiškai susimąstyti apie šiuo metu Rytų Europos šalyse vykstančius savimonės virsmo procesus ir ne ką lengvesnes visuomenės sąmonės transformacijos problemas. Populizmas, politinis radikalizmas, tautinių mažumų integracijos problemos ir sparčiai bei pavojingai augantis nacionalizmo pavojus, kaip atsakas į sparčią eurointegraciją, postkomunistiniuose kraštuose turi daug paralelių su A. Kosserto tyrime išryškintomis tendencijomis.

Šiame kontekste labai įdomią medžiagą autorius pateikia apie pabėgėlių padėtį sovietinėje okupacinėje zonoje ir iš jos vėliau kilusioje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje. Bendros tendencijos ir čia turi tą patį kontekstą, bet priemonės ir būdai, kuriais buvo sprendžiama pabėgėlių integravimo politika, radikaliai skiriasi nuo to, kas buvo Vakarų zonoje, tiek politinė, tiek pirmiausia ekonomine prasme.

Atskiras ir labai svarbus šios knygos skyrius yra skirtas Bažnyčios istorijai. Išskyrus sovietus, kitose okupacinėse zonose šiai institucijai laikinosios administracijos beveik be išlygų pripažino jų tęstinumą. Tačiau ir jos susiduria su iššūkiu, kurį autorius įvardija kaip pokyčius, kurie keičia „*nuo Reformacijos ir Trisdešimtmečio karo laikų nusistovėjusį Vokietijos konfesinį vaizdą*“⁴. Analizuodamas šią problemą, autorius argumentuotai kelia klausimą – integruotis ar bandyti išlaikyti savo konfesinį identitetą. Šis klausimas buvo labai aktualus gausiai evangelikų diasporai, kuri Rytų Europoje išvystė savitas dvasingumo tradicijas, gerokai besiskyrusias nuo paskirose Vokietijos žemėse gyvavusių tradicijų. Net ir katalikai, kuriems teoriškai turėjo būti gerokai lengviau integruotis, susidūrė su ne ką menkesniais iššūkiiais. Tačiau didžiausia problema buvo dėl didžiulio išvartųjų žmonių skaičiaus kintanti tradicinė konfesijų pasiskirstymo tarp atskirų Vokietijos kraštų paletė. Akimirksniu tradiciniuose ir religiniuose požiūriu iki tol homogeniniuose katalikų ar protestantų kraštuose atsirado tiek kitos konfesijos tikinčiųjų, kad tai radikaliai keitė iki tol buvusį religijų, o kartu ir tradicijų balansą.

⁴ KOSSERT, A. Op. cit., S. 229.

Visos šios ir dar kitos problemos, su kuriomis susidūrė išvartieji iš Rytų Europos vokiečiai, meistriškai pateiktos aptariamoje knygoje, sukuria kitokį pokario Vokietijos vaizdą, kuris ne tik padeda geriau suvokti ten vykusias politines, socialines ir kultūrinės transformacijas, bet ir leidžia susidaryti vaizdą, kad šiuolaikinės Vokietijos klestėjimas yra ir nemenkas (kai kada net lemiantis) į istorinę Tėvynę prievarta sugražintų tautiečių sąžiningo ir kruopštaus triūso vaisius.

Lietuviškai auditorijai, kuri skaito vokiškai, šis leidinys yra vertingas ne tik profesionalios istorijos požiūriu. Ne paslaptis, kad mūsų istoriografijoje yra gana gili spraga, susijusi su buvusių pirmosios Lietuvos Respublikos piliečių – vokiečių ir dėl konfesinės priklausomybės su jais tapatintų evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų – likimais pokariu. Tiek memuarinėje literatūroje, tiek ir paskutiniu laiku pasirodančiuose darbuose, kurie skirti išeivijos pavienių asmenų veiklai ar jų įsteigtų organizacijų istorijai, daug dėmesio yra skirta jiems jau apsigyvenus JAV ar kitose pasaulio šalyse, o Vokietijos periodas visada perteikiamas tarsi kai ką nutylint ar apsiribojant tik bendromis frazėmis. Žinant, kad ši išeivija nebuvo labai palankiai ir džiaugsmingai sutikta JAV gyvenančių ankstesnės bangos emigrantų, neretai kyla klausimas, gal išskyrus tik lietuvius katalikus, kodėl evangelikai lietuviai taip pat masiškai emigravo į JAV, nors religiniu ir kultūriniu požiūriu Vokietija jiems tarsi turėjo būti geriau suprantama ir palankesnė dirva bent teorinei integracijai. Perskaičius šią knygą, šis klausimas jau nekyla.

A. Kosserto studija, bent teoriškai, gali padėti pažinti ir kitą labai skausmingą šių dienų Lietuvos problemą – emigraciją. Žinoma, šių dienų emigracijos negalima lyginti su pokario pabėgėliais, kurie galutinai neturėjo jokios regimos tikimybės grįžti atgal į savo kraštą, tačiau studijos autoriaus aptarti emigracijos psichologiniai asmenybę traumuojantys veiksniai ir kultūrinės integracijos problemos yra gana aktualūs ir verti dėmesio. Tuo labiau kad svetimas pavyzdys yra geriau nei savi klystkeliai.